

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ТА НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 20-30 РР. ХХ СТ.

У статті аналізуються умови виникнення та характер розв'язання конфліктів між радянською державою і населенням німецьких районів Півдня України під час здійснення національного районування в 20-30 рр. ХХ ст. Відображені специфічні особливості зіткнення інтересів обох зацікавлених сторін при виокремленні та функціонуванні німецьких районів у статусі національних адміністративно-територіальних одиниць.

Ключові слова: національне районування, німецькі райони, адміністративно-територіальні одиниці, землеустрій, кооперування, репресії.

В статье анализируются условия возникновения и характер разрешения конфликтов между советским государством и населением немецких районов Юга Украины в ходе осуществления национального районирования в 20-30 гг. ХХ ст. Отражены специфические особенности столкновения интересов обеих заинтересованных сторон при выделении и функционировании немецких районов в статусе национальных административно-территориальных единиц.

Ключевые слова: национальное районирование, немецкие районы, административно-территориальные единицы, землеустройство, кооперирование, репрессии.

This article analyzes the conditions of nature and resolution of conflicts between the Soviet state and the population of German districts of southern Ukraine during the national zoning in 20-30 years of the twentieth century. Reflected the specific features of a conflict of interest of both parties in the separation and maintenance of German districts in the status of national administrative units.

Key words: national zoning, the German areas, political subdivision, land surveying, co-operation, repressions.

Досвід функціонування та процес ліквідації німецьких національних районів Півдня України в переломний період внутрішньодержавної та міжнародної історії актуалізує для сучасних дослідників проблему ефективності цих утворень як адміністративно-територіальних одиниць.

Історіографію проблеми умовно можна поділити на декілька періодів. Початковий етап складають розвідки з німецької колонізації авторів ХІХ – поч. ХХ ст., що сприяють усвідомленню впливу специфіки дореволюційної адміністративної приналежності німецьких поселень Півдня України на подальше національне районування за радянських часів. У 1920-30-ті рр. у публікаціях пропагандистського характеру владних функціонерів відбито радянську практику, тоді як серед закордонних авторів усвідомлення ролі німецької колонізації регіону набуло рівня наукового дослідження. У СРСР лише в 1950-80-х рр. з'явилися наукові розвідки щодо адміністративно-територіальних змін на Півдні України міжвоєнного періоду, конфесійної

специфіки, колонізаційних процесів у регіоні, між-етнічних зв'язків. Посилилася зацікавленість цією проблематикою й за кордоном. Перебудовчі процеси та здобуття Україною незалежності сприяли появі праць вітчизняних дослідників щодо німецького оселення та адміністративного врядування в регіоні й різноманітних аспектів подальшого розвитку, зокрема, релігійних особливостей, менонітської кооперації й самоуправління, національного районування, репресивних заходів тощо. Вагомий внесок у розробку цих проблем зробили дослідження закордонних фахівців.

Метою даної статті є визначення умов виникнення та характеру розв'язання конфліктів між більшовицькою владою та німецьким населенням Півдня України під час здійснення національного районування в 1920-30 рр.

Певні передумови, які призвели в подальшому до впровадження радянською владою національного районування, склалися ще до її встановлення у республіці, а численні параметри взаємодії державних

структур з німецьким населенням регіону (як позитивної, так і негативної спрямованості) були апробовані задовго до початку більшовицьких експериментів. Компактне оселення в Південній Україні на межі XVIII-XIX ст. німецьких іммігрантів, заохочене російським урядом, сприяло створенню спеціальних адміністративних одиниць з особливим управлінням та визначальними при формуванні конфесійними відмінностями серед колоністів (меноніти, лютерани, католики тощо). До 1841 р. склалася чотириступенева система управління (губернія – округа – волость – сільська громада) [1, с. 32], на якій релігійна специфіка позначалася як на найнижчій ланці – сільській громаді (колонії), так і рівні волості та округи, безпосередньо зумовивши їх потужне економічне піднесення.

Зміна у др. пол. XIX ст. протекціоністської політики царського уряду на наполегливе намагання урівняти колоністів у правах з рештою населення, відмова від їх особливого статусу, обмеження місцевого самоврядування та безстрокових пільг і привілеїв порушили рівновагу, спричинивши в колоніях зростання еміграційних тенденцій, особливо серед менонітів. Хоч ці заходи суттєво не вплинули на збереження колишніх німецьких одиниць як цілісних економічних утворень із традиційним засобом виробництва і потужними інноваційними можливостями, та виникнення т.зв. «німецької проблеми», на основі зростаючої конкуренції між німецькими поселенцями та інонаціональним оточенням і політичного протистояння Росії з Німеччиною, заклало підґрунтя подальших конфліктів. А впровадження царським урядом за першої світової війни «ліквідаційних законів» [2, с. 124–125], спрямованих на вилучення майна німецьких поселенців, хоч і загальмоване через загрозу порушення недоторканності приватної власності та втрати високоєфективного виробника, торувало шлях для подальшої дестабілізації.

Революційні події та громадянська війна в Україні, спричинивши цілковите економічне розорення німецьких господарств, відкрили етап хронічних адміністративно-територіальних змін, розпочатих із встановленням радянської влади і здійснюваних на засадах ліквідації приватної власності, завзятої антирелігійної спрямованості та відступу на практиці від декларованого врахування національних інтересів населення, що діаметрально суперечило провідним принципам життєдіяльності німецьких поселень.

Уважаючи дореволюційний поділ негативним наслідком, владні установи почали хаотичне волосне укрупнення, за якого раніш єдині адміністративно й економічно німецькі волості роздрібнювалися, а поселення часто опинялися в інонаціональних сільрадах з ворожим до себе керівництвом, що на тлі безперервного урізання земельних наділів, унеможливлення традиційного (через неподільність господарств) виведення надлишку населення шляхом закупівлі земель [3, с. 117–118] та

надмірно завищеного оподаткування вкрай загострило проблему землеустрою й землекористування. Із уведенням у березні 1923 р. нового адміністративно-територіального поділу України з укрупненням волостей у райони, а повітів – в округи [4, с. 79] в республіці склалася чотириступенева система управління (центр – губернія – округа – район). Проведена поспіхом реформа не сприяла виведенню німецьких колоній із кризи, бо ані національний склад мешканців, ані історичні форми господарювання у розрахунок не бралися. А трагічні наслідки голоду 1921-1923 рр. укупі з неприйняттям владними структурами релігійних основ життєдіяльності німецьких поселень зорбили кризу системною, спричинивши масову еміграцію.

Небажаність для радянської влади наростання еміграційного руху та енергійні протести самих мешканців стали стимулом до початку національного районування в Україні саме з німецьких поселень, з одночасним прискоренням землевпорядних робіт та переселенськими заходами. Самі ж поселенці, переконавшись у практичній нездійсненності чи неприпустимості владою власних пропозицій та починань, запроваджуваних ними ще з початку революційних подій (автономістський рух з проектами національно-персональної автономії чи інші спроби створення самоуправління на території свого проживання, діяльність громадських організацій, особливо правозахисні заходи менонітської кооперації, та ін.), змушені були поставитися до створення національних адміністративно-територіальних утворень як дозволеної в умовах радянської держави форми захисту хоч деяких елементів своєї самотності.

Владні структури, змушені хоча б на ранніх стадіях національного районування рахуватися з передуючими чинниками, при заснуванні німецьких районів спочатку зважували на конфесійні розбіжності та позицію населення. Так, різкий спротив менонітів, викликаний спробою створення у 1924 р. єдиного району з Пришибської (лютерансько-католицької) і Гальбштадтської (менонітської) волостей, уможливив збереження адміністративної самостійності Пришибського та Молочанського районів. Хоч виділення в республіці німецьких національних районів полегшувалося компактністю оселення у межах колишніх волостей, їх утворення відбувалося з постійними змінами статусу, підпорядкованості, кількості, території, кордонів, назв. А необхідність виділення зі складу проєктованих німецьких районів інонаціональних населених пунктів значно гальмувала їх формування як мононаціональних адміністративно-територіальних одиниць.

Давні прагнення радянської влади остаточно покінути з дореволюційним поділом призвели до ліквідації в Україні у 1925 р. губерній і встановлення триступеневої системи управління (центр – округа – район) [4, с. 79]. Накладання чергової реформи на проведення національного районування відбулося на характері та строках здійснюваних заходів, але все ж за період з 1924 до 1926 р. у тодішніх межах

УСРР були затверджені вищими інстанціями німецькі національні райони: Молочанський Бердянської, згодом Мелітопольської, Пришибський Мелітопольської, Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) Миколаївської, Люксембурзький Маріупольської, Високопільський (у 1927 р. – Петрівський, згодом Фріц-Геккертівський) Херсонської, Зельцький (Фрідріх-Енгельсівський) та Гросс-Лібентальський (Спартаківський) Одеської округ. Усі ці національні німецькі райони були утворені на Півдні України.

Суттєвим гальмом для виокремлення німецьких районів із національним статусом стала залежність від характеру та темпів здійснення землевпорядних робіт. До того ж розміри прирізкі землі до колишніх колоній, обіцяні радянським керівництвом при запровадженні національного районування, у 1926 р. були значно зменшені, а темпи землевпорядження уповільнені. Упор тепер робився на переселенські заходи, однак окружне і республіканське переселення часом призводило до посилення в німецьких районах південного регіону іонаціонального вкраплення, створюючи загрозу втрати національного статусу, а виїзд до Сибіру та Далекого Сходу не набув масовості. У кооперативному питанні 1926 рік також виявився рубіжним через ліквідацію «Союзу нащадків голландських вихідців на Україні», що відігравав на початковому етапі непу визначальну роль у відбудові менонітських поселень [5, с. 193–197]. Хоч мережа німецької недержавної кооперації, базованої на традиційних високопродуктивних виробничих методах, відчутно сприяла результативному, порівняно з оточенням, підйому економіки німецьких районів, владні установи через політичні міркування взяли курс на її одержавлення.

Із втратою, в умовах згорнення непу і курсу на суцільну колективізацію, інтересу влади до досвіду німецьких поселенців з налагодження високопродуктивного індивідуального селянського господарства було усунуто перепони для проведення здавна намічених адміністративно-територіальних перетворень: у квітні 1928 р., попри конфесійні відмінності, Пришибський район був приєднаний до Молочанського. Вчинені зміни, за розпочатих у країні глобальних трансформацій, сприяли підйому в 1929 р. нової еміграційної хвилі серед німецьких поселенців, особливо менонітів. Намагаючись згасити наслідки невдалої для декількох тисяч бажаючих спроби емігрувати і дещо стабілізувати ситуацію на місцях, владні структури нарешті завершили у вересні того ж року виділення у Запорізькій окрузі Хортицького німецького району із статусом національного. У квітні 1930 р. був створений Пулинський район Волинської округи, єдиний у тодішніх межах УСРР поза південним

регіоном. Та вже у вересні 1930 р., під час реформи з ліквідації округ та переходу районів під безпосереднє керівництво центру, Хортицький район був розформований, ставши заручником пріоритетного для держави завдання – будівництва Дніпрогесу.

Всупереч очікуванням влади, створення двоступеневої системи (центр – район) надзвичайно ускладнило оперативність управління у розпал суцільної колективізації [4, с. 78–79]. У лютому 1932 р. із створенням п'яти областей у республіці встановилася триступенева система управління (центр – область – район). Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський і Спартаківський райони увійшли до Одеської, Високопільський, Люксембурзький і Молочанський – до Дніпропетровської, а Пулинський – до Київської обл. Ці німецькі райони хоч і зберегли статус національних, однак із здійсненням суцільної колективізації значно втратили характерні виробничі особливості. За обласного розукрупнення у новоствореній Сталінській (Донецькій) обл. наприкінці 1934 р. був виділений Остгеймський (Тельманівський) район із змішаним українсько-німецьким статусом – здавна плановане мононаціональне виокремлення не було реалізоване через неможливість відмежування ненімецьких сільрад. На поч. 1935 р. у Дніпропетровській обл. з частини Молочанського сформований ще один німецький національний район – Вальдгеймський (Ротфронтівський). Водночас ставлення радянських установ до німецького населення, особливо західного прикордоння, як соціально небезпечного елементу призвело до скасування у 1935 р. Пулинського району Київської обл. з утворенням на його базі Червоноармійського без національного статусу. Під час чергового розукрупнення Високопільський район у вересні 1937 р. увійшов до складу створеної Миколаївської обл. У січні 1939 р. з Дніпропетровської до виокремленої Запорізької обл. були передані Молочанський, Ротфронтівський та Люксембурзький райони.

Німецькі райони Півдня України все активніше використовувалися караючими інстанціями як зручний плацдарм для здійснення масових репресій по «німецькій лінії», а з ліквідацією німецьких національних шкіл до втрати соціально-економічної своєрідності додалися непоправні збитки в культурно-освітній сфері. Із загостренням міжнародної обстановки і змінами в національній політиці СРСР німецькі райони Півдня України були визнані «штучно створеними» і до сер. квітня 1939 р. розформовані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айсфельд А. Российские немцы и самоуправление: планы и действительность / А. Айсфельд // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871-1941 гг.): материалы 8-й междунар. науч. конф. (Москва, 13-16 октября 2001 г.). – М. : ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002.

2. Осташева Н. Ликвидационные законы / Н. Осташева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. Немцы Украины: пилотный сборник. – М., 2002.
3. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : Інтел, 1994.
4. Кульчицький С.В. Голод 1932 р. в за́тінку голодомору-33 / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 6.
5. Осташева Н. «Союз потомков голландских выходцев на Украине» / Н. Осташева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. Немцы Украины : пилотный сборник. – М., 2002.

Рецензенти: Шевчук О. В., д.політ.н., професор;
Тригуб О. П., д.і.н., професор.

© Козирева М. Е., 2011

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2011 р.